

Svensk post-filateli, år 1975 till ca 2002

Giselher Naglitsch

I min värld är post-filateli motsatsen till för-filateli. Förfilatelin i Sverige tog slut i och med införandet av enhetsporto och frimärken. Post-filatelin tar sin början i mitten av 1970-talet, då postkassorna började utrustas med postkassamaskiner (PKM) och postens kunder åter kunde betala för en rad tjänster utan att kvittera dessa med frimärken.

När det pågick var jag alltför upptagen av annat, för att inse vad som hände på Posten. Jag hade ansvaret för ett stort projekt med många gemensamma nämnare – datoriseringen av konsumentkooperationens butikskassor. När jag nu har intresserat mig för post-filatelin får jag många aha-upplevelser. Men jag saknar allt det material och den dokumentation om PKM som jag aldrig samlade på mig när de var i omlopp. Utan frimärken skulle det ha betraktats som mindre rumsrent, precis som förfilatelin var det ännu vid tiden för Stockholmia 55.

PKM – postkassornas datorisering

I augusti 1970 aviserade postchefen Nils Hörjel stora förändringar under 70-talet när det gällde kassaverksamheten. Ett datorbaserat kassa- och redovisningssystem skulle införas och ett första steg skulle tas genom inrättande av särskilda redovisningscentraler (RC). ”Vid 70-talets mitt kommer vi ha hunnit så långt att huvudparten av kassatransaktionerna behandlas i elektroniskt utrustade kassamaskiner”, menade Hörjel.

I december 1971 hade utvecklingsarbetet nått så långt att postens styrelse beslöt ge centrala direktionen i uppdrag att teckna avtal med DATA-SAAB om leverans av postkassamaskiner och minidatorer för 300 postkontor. En sådan utrustning skulle ha täckt ungefär 50 procent av transaktionsflödet i postkassorna. Samarbetet gick dock inte så bra. Det ledde till att postens styrelse i februari 1974 beslöt om en upphandling av 2 600 kassaterminaler till de 750 största postkontoren. Ordern, som beräknades till 120 miljoner kronor, kom att gå till Svenska AB Philips.

Av den första generationen PKM-installationer var inte ens hälften direkt uppkopplade till de centrala systemen och RC. Det märkte postkunderna när de ville ta ut större belopp från PKbank-konto eller personkonto, eller om de ville göra en större utbetalning från sitt postgirokonto. Då måste postkassören ringa in och säkra beloppet. Inledningsvis sände postkontoren sina dagliga transaktioner till RC i kassetter. Dom sändes som Rek med posten! Men det märkte inte kunderna.

Vid mitten av 1980-talet fanns ca 4 000 PKM I utplacerade på ca 900 postkontor. När de skulle ersättas av en ny generation – PKM II – vann

Philips även denna upphandling. PKM II blev direkt uppkopplade till Nordbanken och postens centrala system.

PKM gick i graven med den stora postreformen vid sekelskiftet. Inga postombud behövde PKM och de postkontor som omvandlades till Svensk Kassaservice kom inte att bestå särskilt länge. Svensk Kassaservice avvecklades 2008. Företagscenter liksom postombuden, som i princip bara hanterar brev- och paketförsändelser, har inte behov av avancerade kassamaskiner. Dom vanliga butikskassorna med kringutrustning för betalning duger. Inlämningskvitton och liknande skrivs numera ut på blanka A4-ark på en laser-skrivare, där original inte går att skilja från kopia. Som regel finns inte en datumstämpel i sikte. Avgifter i brevrörelsen kan fortfarande kvitteras med ett eller flera *Inrikes brev* frimärken. Men de skall inte stämplas i butiken. Paket kan sedan halvårsskiftet 1993 bara betalas kontant eller med kort. (För företagskunder finns andra betalningslösningar.)

PKM – de första viktiga stegen

”1974 ett viktigt postår”, skriver postens generaldirektör Ove Rainer i sin nyårshälsning till medarbetarna, publicerad i kungliga poststyrelsens cirkulär KASSA-NYTT. ”Det år som nu börjar kommer att bli ett betydelsefullt år för POSTVERKET. Jag tänker särskilt på bildandet av Post- och Kreditbanken, som skall starta sin verksamhet den 1 juli.”

Cirkulären under år 1974 kommer mycket att handla om hur bankärenden skall hanteras. Men cirkulär 115, den 17 maj 1974, ger en föraning om en annan stor reform.

Blankettförändringar

Av ovan nämnda cirkulär (maj 1974) framgår att ”vissa blanketter efterhand kommer att förses med påtryck, som anger hur respektive ärende skall registreras i PKM-kassamaskin. Påtrycket, som placeras överst till höger på blanketterna, börjar med en kodsiffra som betecknar typ av ärende. Därefter anges i klartext övriga begrepp, t ex kontonummer och belopp, som skall registreras via tangentbordet”. Ändringen har ingen betydelse för arbetet i manuellt betjänade kassor. Skälet till att den påbörjas redan nu är att så många blanketter som möjligt bör ha kompletterats när maskinerna börjar installeras i Stockholmsområdet under 1975.

Information och utbildning

I juni 1974 informeras om planerade informations- och utbildningsåtgärder i samband med att postkassaterminaler installeras. Poststyrelsen har beslutat att ca 750 postanstalter skall utrustas med postkassamaskiner. Installationen kommer att ske successivt under åren 1975 till 1978, med början i Stockholm våren 1975. Man räknar med att installera totalt ca 2 600 postkassamaskiner i hela landet. Svenska AB Philips svarar för leverans av maskinerna, vilken påbörjas under hösten 1974 då ytterligare tester och justeringar kommer att ske. Man räknar med att bara detaljer skall behöva justeras inför starten, våren 1975. ”De nuvarande kassarutinerna kan med smärre justeringar användas också när man går över till kassamaskiner.” Tiden för kundbetjäning blir ungefär densamma som för närvarande, men säkerheten i kassarbetet blir bättre och det går fortare att ”göra upp kassan” efter vaktens slut – i stort sett ”bara att trycka på knappen” och man får fram den kassabehållning som man bör ha.

Personlig information till alla postanställda

I augusti 1974 anmäls en broschyr med allmän information. Den kommer att sändas ut i personligt adresserade exemplar till alla postanställda. Samtidigt meddelas att installationen av postkassamaskiner (PKM) är av sådan omfattning att en stor del av personalen, direkt eller indirekt kommer i beröring med PKM. Detta är första gången förkortningen PKM förekommer i de interna cirkulären.

Prov med PKM på Stockholm 3

I cirkulär den 11 oktober 1974 meddelas att PKM skall provas med början oktober i några kassor

på Stockholm 3. Här antyds även att liknande prov skett under 1973. Frågan är om det kan ha skapats skarpa postala dokument under dessa försök, eller bara förelöpare till en samling postfilateli?

Blanketter som berörs är: inrikes postanvisning, bankböcker, adresskort till inrikes paket och avgiftsbelagd begäran av eftersändning eller förlängd giltighet för eftersändning. I cirkuläret finns illustrationer och beskrivning av kontrolltrycken. Som kommentar till adresskortet och eftersändningsblanketterna sägs:

Avgiftsredovisningen på dessa blanketter kan ske genom kontrolltryck i stället för med frimärken.

Detta är enligt min mening brytpunkten för svensk post-filateli!

Hägersten 8 först ut i fälttest

Den 21 mars 1975 blev posten Hägersten 8 pilot för den första postkassamaskinen i ordinarie drift. Två veckor senare, den 4 april, vågade man utöka försöket med Hägersten 4. Det skulle följas av Hägersten 9 den 19 april och Stockholm 32 den 23 april. I maj tillkom Hägersten 2 och 6 samt Stockholm 42.

Efter en installation i mars, tre i april och tre i maj vilade man en tid, till slutet på juli, med ytterligare anslutna enheter. Systemet skulle testas och justeras här och var. Det kallades fälttest.

Dessa dagar skapades postala förstadagsdokument vilkas, sällsynthetsgrad knappast kan överträffas. Vem kan visa upp något sådant objekt? – Jag, som var fullt upptagen med mina projekt, kan det inte.

Installation – skarpt läge

Första gången PKM omnämns i Poststyrelsens *allmänna* cirkulär är i september/oktober 1975: ”Under tiden som installationen av postkassamaskinerna pågår kommer ett informationsblad, PKM-NYTT, att ges ut till PKM-postanstalterna. I PKM-NYTT kommer PKM-postanstalterna att informeras om rutiner mm som rör postkassamaskinerna.”

När PKM kommer i ordinarie drift speglas det i de allmänna cirkulären. En första förteckning över PKM-postanstalter kommer i cirkulär 1976:58. Den skall följas halvårsvis med uppdateringar, lovar man.

POSTSTYRELSENS ALLMÄNNA CIRKULÄR

1976-02-11

58

Nedanstående förteckning upptar de postanstalter som t.o.m. den 30 juni 1976 kommer att utrustas med postkassamaskiner (PKM).

58 P-nummer och
datornummer för
PKM-postanstalter

Avsikten med förteckningen är att man vid behov med ledning av P-numret i PKM kontrolltryck resp på PKM-kvitton skall kunna spåra inlämningspostanstalten. Om ett P-nummer härvid inte återfinns i förteckningen bör kontakt tas med Poststyrelsen på telefon 08-781 73 96.

För PKM-postanstalterna ger förteckningen dessutom upplysning om det datornummer som enligt den nya upplagan av PKM Anvisningar för vaktföreståndare (PKM VFS) skall lagras in i datorn vid vissa tillfällen. När F anges i kolumnen för adressdel är postanstalten fjärransluten till datorn vid en större postanstalt.

Datornummer P-nr	Adressdel	Postanstalts namn	PKM installa- tionsdatum
1550	9995	221 01 LUND 1	1976-06-09
1562	9991	220 02 LUND 2	1976-02-04
1563	9990	220 03 LUND 3	1976-03-17
1565	9998	220 05 LUND 5	1976-03-04
1566	9997	220 06 LUND 6	1976-06-03
1567	9996	220 07 LUND 7	1976-05-12

Cirkulär 1976-02-11. Beskuret.

Texten lyder: "Nedanstående förteckning upptar de postanstalter som t.o.m. den 30 juni 1976 kommer att ha utrustats med postkassamaskiner (PKM). *Avsikten med förteckningen är att man vid behov med ledning av P-numret i PKM kontrolltryck resp. på PKM-kvitton skall kunna spåra inlämningspostanstalten.* Om ett P-nr härvid inte återfinns i förteckningen bör kontakt tas med Poststyrelsen på telefon 08-781 73 96. För PKM-postanstalterna ger förteckningen dessutom upplysning om det datornummer som enligt ... PKM-Anvisningar för vaktföreståndare (PKM VFS) skall lagras in i datorn vid vissa tillfällen. När F anges i kolumnen för adressdel är postanstalten fjärransluten till datorn vid en större postanstalt."

Vid utgången av 1976 skall inte mindre än 255 postkontor vara anslutna till det nya systemet, kan man se av Poststyrelsens allmänna cirkulär 1976-08-14, meddelande nr 270.

755 PKM-postanstalter / P-nummer

Den sista förteckningen över PKM-postanstalter, cirkulär 1978-12-19, har blivit betydligt tjockare. Nu meddelas att fram t.o.m. den 30 juni 1979 skall 755 postanstalter att ha utrustats med PKM. Datum för installationer fram till december 1978 kan nog betraktas som tillförlitliga, därefter som planerade men säkra installationsdatum. I senare meddelande hänvisas man bara till RC för att få reda på om ett postkontor är utrustat med PKM.

Det tolkar jag som att mycket få ytterligare installationer tillkom. Då finns det något över 755 möjliga postanstalter att dokumentera – om man så önskar. Det fyrsiffriga P-numret är identiteten. Att samla dessa nummer känns inte särskilt spännande. Men att komplettera en hembygds-

samling med objekt från sitt områdes olika PKM-postanstalter kan vara givande posthistoria.

Jag inbillar mig att det ligger ett och annat kvitto som någon har funderat över hur det skall tolkas, vad transaktionen avsåg eller vilken postanstalt som kan ha skrivit ut det. Det kan intressera såväl posthistoriker som hembygdsfilatelister. Många av oss är väl både och? Därför skall jag se till att P-numren och transaktionskoderna går att hitta på SSPD:s hemsida. Gå till: <http://sspd.se/pkm/>

Ur datornumrets adressdel kan man utläsa om ett postkontor var online-anslutet eller inte. Postkontor vars tre första siffror inte är 999 är online-anslutet. För online-ansluta fjärrpostkontor anges "ON" omedelbart efter "F" i kolumnen adressdel. "F" betyder (som ovan citerats) att postkontoret är fjärranslutet till datorn vid ett större postkontor.

Av förteckningen över PKM-postanstalter, enligt cirkuläret 1978-12-19, framgår att av de planerade 755 postanstalterna skulle 271 postkontor och 36 fjärrpostkontor vara online-uppkopplade och 48 postkontor skulle vara fjärranslutna till ett större postkontor. Det betyder att hela 400 eller mer än hälften av PKM-postkontoren tills vidare fick leverera sina dagliga transaktioner i kassetter som rekommenderade P.S. till *PKM Konverteringen* i Stockholm. En oanvänd etikett, BI 2150.32 (feb 80), ser ut att ha utformats för att fästas i en hållare på kassetten (se nedan). Kassetterna återanvändes naturligtvis men de begagnade etiketterna gick i papperskorgen. En raritet, om någon är bevarad.

Fjärranslutning åstadkoms via Televerkets nät med konstant *uppkopplad eller uppringd* linje. Detta var naturligtvis en dyr lösning, men fiber var på väg enligt alla prognoser.

Avgifter som nu

kan kvitteras utan frimärken

Cirkulär 1976:107 informerar: "För användning fr.o.m. den 1 mars 1976 har följande nya konton

Strämplas ej

Frankeras ej
PS
Service des postes
Sverige

Rekommenderas
Sverige
R
Innehåll
PKM bandkassett

Inlämningsnummer
Antal

PKM Konverteringen
105 00 STOCKHOLM

BI 2150.32 (feb 80)

*Etikett till REK för insändande av kassetter.
Banden var av samma typ som tidens musikband.*

inrättats i Postverkets kontoplan. Kontona avser endast avgifter som betalas in i PKM- maskiner.” På ovan nämnda konton skall bokföras avgifter, som inte redovisas med frimärken i kassan: *inrikes paket, adressändring, inrikes tidning, hemtagningspaket från utlandet, lösenförsändelser, eftersändning, lagring av post, efter-taxering, inrikes postanvisning och telefon-postanvisningar.*”

Fler avgifter, som skulle kunna redovisas på detta sätt, skulle snart följa. Men de redovisades aldrig i cirkulären.

Handbok för postens kassörer (PKMK)

En handbok, utgiven av Poststyrelsen år 1975, ger vägledning om vilka transaktioner som kunde registreras i PKM. Här finner vi en lista PKM-transaktioner i nummerordning och koder som skall användas vid registrering av transaktioner i systemet. Koder finns med nummer upp till 99. Men alla koder över nummer 50 och några därunder rör bara interna transaktioner. Även dessa är posthistoria, men ej Post-filateli. Sammantaget finns 39 koder (se nedan) som bör vara möjliga att hitta på postal dokumentation, men inte säkert på dokument som naturligt skulle lämnas till postkunden. Som vanligt har dock en del material slunkit ut – till samlarnas glädje.

Det skall tilläggas att senare tiders PKM-kvitton antyder nytillkomna eller ändrade koder. En del är kanske bara ”slarvig” tillämpning som inte störde redovisningen och kassaavstämningen.

PKM-arbetsplatsen

PKM-arbetsplatserna utrustades med en tangentbordsenhet och en skrivenhet, samt ovanför skrivenheten ett fack för avläggning av de avslutade dokumenten, i reglerad sortering för kvällens kassauppgörelse. In i det facket försvann de dokument som dagens samlare skulle vilja äga.

PKM-transaktionerna i nummerordning		
1 Inbetalningskort C	31 Utbetalningskort A, B, IK, Dir bet, internationellt utbetalningskort, telefonuttag, utbetalningstelegram (redovisningsnr 9 siffror)	55 Medelsleverans inom postanstalten, kredit
2 Inbetalningskort Ö		56 Frimärksleverans extern, avsändande
3 Inbetalningar V 65		57 Frimärksleverans inom postanstalten, kredit
4 Avgifter	32 L-utbetalningskort (Utbetalning L)	58 Konterade utbetalningar
5 Försäljning av frimärken	33 Uttagsblankett personkonto, L-anvisning, saldosförfrågan personkonto (online)	59 Avlöningsmedel m m
6 Skatteanvisning	34 Bankbok, avslut utan provisionsavdrag (PK- och K-bok)	60 Samlingstransaktion
7 Postanvisning, inrikes, debet	35 Barnbidragsanvisning, FK-anvisning, pensionsanvisning	63 Portobokföring
Telefonpostanvisning, debet	36 Återbetalningskort	70 Kontrollsifferberäkning
Postens presentkort, debet	37 Postanvisning, inrikes, kredit, telefonpostanvisning, kredit, postens presentkort, kredit	71 Statistik
8 Bankbok, insättning (P-bok)	38 Postanvisning, utrikes, kredit	72 Balanserade medel
9 Bankbok, ränteföring (P-bok)	39 Bankgirocentralens betalningsavi	74 Kvittensstransaktion
10 Postanvisning, utrikes, debet	40 Check, PKbanken (Inlösen/betalning med)	75 Kassaöppning
11 Statsstämplat, rekvisition	41 Postväxel	76 Kassaöppning efter paus
12 Check utställd av postkontoret, Postens checkräkning i PKbanken	42 Bankbok, avslut (PK- och K-bok)	77 Kassaavslutning
13 Obligationer, försäljning	43 Premieobligation, inlösen	78 Ackumulatorutskrift
14 Konterade inbetalningar	44 PKbankens betalningsavi, direktuttag	80 Inlagring av datum
16 Försäljning av statsstämplat, periodkort m m	45 PKbankens betalningsavi, deluttag, heluttag, telefonuttag	81 Tillståndsgivning
17 Bankbok, avi om insättning (PK-bok)	46 PKbankens betalningsavi (avslutat bankbokskonto)	82 Inläsning av spärllistekassett
18 Bankbok, insättningsbevis (P-bok)	47 Bankbok, provisionsfritt uttag (PK- och K-bok) (77-01-01)	83 Komplettering av spärllistan
19 Bankbok, ränteföring (PK-bok) (77-01-01)	48 Bankbok, uttag (P-bok)	84 Stängning av terminalsystemet
20 Bankbok, insättning (PK- och K-bok)	49 Nordisk bankbok, uttag	86 Stängning vid fel på PKM
24 Medelsleverans extern, mottagande	50 Bankbok, uttag (PK- och K-bok)	88 Inlagring av postgiroavgift
25 Medelsleverans inom postanstalten, debet	54 Medelsleverans extern, avsändande	89 Inlagring av datornummer
26 Frimärksleverans extern, mottagande		99 Testtransaktion
27 Frimärksleverans inom postanstalten, debet		
29 Skatteavdrag, debet		
30 Kodade utbetalningskort, utbetalningstelegram (redovisningsnummer 12 eller 13 siffror)		

Nedan: Numerisk transaktionsförteckning, Bl 2130.25, ur PKM-handboken, beskuren.

Skrivenheten

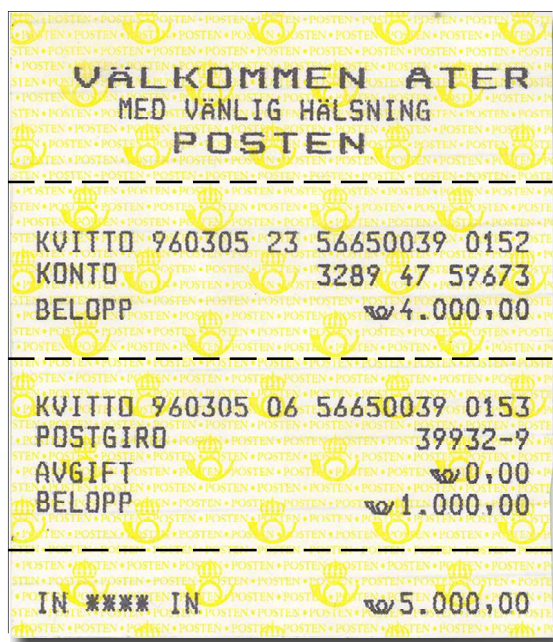
Tangentbordet med sina lampor och låsanordningar saknar intresse för den fortsatta framställningen. Desto viktigare är skriftenheten som innehöll två nålskrivare. Den vänstra var försedd med en skrivficka där dokumenten skulle sänkas ned för att föras med *kontrolltryck*. Den högra delen av skrivaren matade ut *PKM-kvittot* från en "blankett" i löpande bana.

Båda skrivarna hade färgband och sju nålar på höjden. *Kvittoskrivaren* klarade 28 tecken på en rad. Senare generationer klarade något flera. *Dokumentskrivaren* klarade flera tecken per rad, vilket behövdes i bankböcker. (Detta bygger på egna iakttagelser och bevarade dokument.)

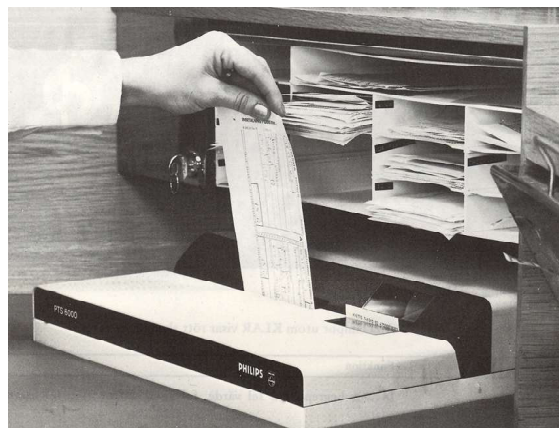
PKM-kvittot

PKM-kvittot (i handboken även kallat kundjournal) är det första man tänker på om man kommer på idén att samla post-filатели. Där kan man hitta mängder av postala transaktioner som inte går att dokumentera på annat sätt.

Kvittot skrevs ut på en 70 mm bred blankett i löpande bana. Det började alltid med en *reklamdel* följt av en eller flera *kvittodelar*, en för varje transaktion med eget löpnummer, och avslutades med en *uträkningsdel*. En streckperforering mellan varje del gjorde det lätt att avskilja reklamen och uträkningen samt separera kvittodelarna, om man vill klistra kvittona på olika dokument i sin bokföring. Den vägen försvann många intressanta objekt!

Perforeringen ovan visuellt förstärkt.

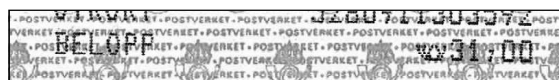

Skrivenheten med dokumentskrivare till vänster och kvittoskrivare till höger.

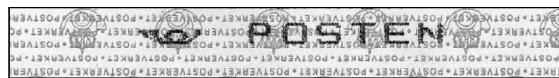
Blanketten

Blanketten bestod av en 70 mm bred rulle i löpande bana, liknande en räknemaskinsrulle. Pappret var tunt, lätt gulfärgat, gummerat och försett med gult säkerhetstryck. Jag har noterat två grundtyper och flera undertyper:

Typ A: Den först använda typen har ett säkerhetstryck som består av upprepade Postens emblem och bakomliggande textrader: *POSTVERKET*POSTVERKET*POSTVERKET*.

Typ A:1 har fem textrader per rapport.

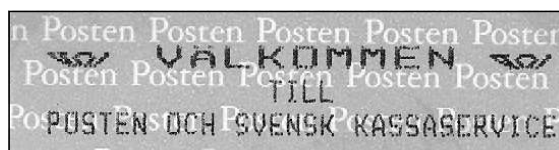

Typ A:2 har omvänt tryck på likaledes fem rader.

Typ B: Liknar typ A, men har fyra textrader per rapport, med oändliga upprepningar av POSTEN*POSTEN*POSTEN.

Typ C: Det gula trycket var svårt att läsa, vilket kan vara orsaken till att man övergick till ett nytt säkerhetstryck med oändliga upprepningar av namnet Posten, nu utan posthorn.

(Typskillnaderna framgår tydligast i svart tryck.)

Att läsa PKM-kvittot

Det mesta som kan utläsas av kvittodelen är ganska lättbegriplig klartext eller förkortningar. Bankkonton och postgironummer känns igen på strukturen. Däremot säger referensen till ett utbetalningskort med ett trettonsiffrigt nummer ingenting, om man inte kan koppla det till ett annat dokument. Det är en utmaning! Posten hade numret i sin redovisning och kunde svara på frågor.

Många gånger är PKM-kvittot inget egentligt kvitto. Handlar det bara om utbetalningar är det en *specifikation*. Då är ordet KVITTO ersatt med förkortningen UTBET. Detta nämns inte i postens dokumentation, men ser man på kvittodelen för en utbetalning blir detta tydligt. Kvittodelens första rad kan behöva förtydligas för läsaren.

Exempel 1:

940408 = datum, här (19)94-04-08

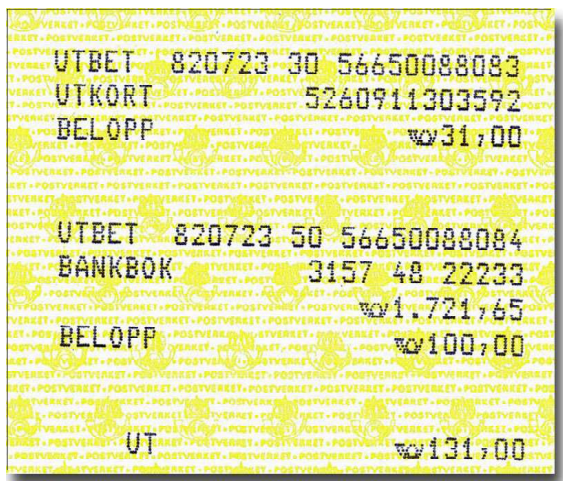
01 = kod, här (postgiro)inbetalning

5651 = P-nr, här står det för Märsta 1

0076 = journalnummer

0150 = löpnummer

Exempel 2:

UTBET (19)820723. P-nr 5665 = Sigtuna.

Kod 30 = UTKORT, användes enligt transaktionsförteckningen för: *Kodade utbetalningskort och utbetalningstelegram*.

Kod 50 = BANKBOK, används för: *Bankbok, uttag (PK- och K-bok)*.

3157 är ett clearingnummer till Nordea.

Slutsiffrorna 83 och 84 tydliggör löpnumret.

Exemplet visar hur den nedre delen av kvittot kunde användas för uträkning av betalningen: In eller ut representerade saldot av en eller flera

transaktioner, kundens betalning. Här resulterar två transaktioner i UT 131,00. I förekommande fall visas även den växel som skulle lämnas tillbaka. Se även nedan. Själva kassahanteringen är ingen egen transaktion.

Kvittot gällde även för köpta frimärken, butiksvaror och tjänster. Det bekräftade även inlämnade paket (som komplement till kontrollskriften på kopia på avin, mer om detta nedan) och värdeförsändelser. För posten hade det räckt med försändelsens identitet RRxxxSE Men kunden fick en utförlig bekräftelse på allt han kunde behöva.

När moms på frimärken och andra posttjänster infördes den första mars 1997, och kunderna efterfrågade kvitto enligt regelverket för att dra av momsen i sin redovisning, löstes det enkelt genom en omprogrammering av PKM. Kvittot kompletterades med tre rader. En rad med texten *Posten Sverige AB*, bolagets registrerade namn, en rad med bolagets *momsredovisningsnummer* och en tredje rad: *Varav moms* och belopp.

När posten inte hittade någon entreprenör efter Märsta 1, fick Svensk Kassaservice fortsatt sköta brev- och pakettjänsterna. P-nr 5651 följde med.

PKM-kontrolltryck

Förenklat kan man säga att kontrolltrycket ersatte frimärkena, som tidigare skulle klistras på olika dokument och makuleras med kassastämpel. Därmed minskade hanteringen och kontrollen av värdetecknen ifråga. Det gällde även postsparbankens märken.

Kontrolltrycket följer samma mönster som PKM-kvittot, men det har kodens två siffror först på raden, före datum. (Efter datum på kvittot.)

04901220 56530041231 5:20

PKM-handboken säger att ”för varje ärende måste kassören placera dokumentet i skrivfickan (till vänster på skrivenheten) för att få ett s.k. kontrolltryck utskrivet. ... Vid insättning eller uttag från bankboks-konto placerar kassören boken i skrivfickan och får alla nödvändiga noteringar maskinellt utskrivna,”

De flesta blanketterna skulle placeras i skrivaren för att få ett vertikalt kontrolltryck till höger på blanketten. Då träffades platsen för frankering och datumstämpel. Detta gällde i princip för alla för avgifter, vanligen kod 4. Dokument som avsåg betalningar, såväl in som ut, skulle placeras så att kontrolltrycket kom horisontellt. Det förenklade läsningen vid fortsatt hantering av redovisning och kontroll.

Vid tryck i bankbok skulle kassören ange första lediga radnummer i boken varvid den, efter inplacering i skrivfickan, automatiskt erhöill tryck på rätt rad. Detta gällde till en början inte postsparbankens böcker där den ena sidan i boken redan var upptagen av andra noteringar. Då skulle transaktionen delas upp på två rader.

Kontrolltryck i bankbok

Kontrolltryck för insättningar, uttag och räntor går över uppslagets båda sidor. Centreringen påverkades av isättningen i skrivenheten. Bilden är beskuren och identiteten anonymiserad.

Kassabok		Kontonummer	
Per Karlsson		3161 21 73659	
Personer/Organisationer		Kontolog	
☒ Följande/Annan föreskrift Le permis usage		☒ Förmynd Le permis usage	
Datum	Referensnummer	Insatt/Uttaget	Behållning
911024	*54130034161	IN* 1 *	2.235,84
911205	*54130034216	IN* 2 *	4.835,84
920109	*57580060077	UT* 3 *	2.035,84
920210	*592200460193	1991 RT* 4 *	2.130,69
920210	*592200460194	UT* 5 *	1.730,69
920219	*541300420023	UT* 6 *	1.730,69
921029	*541300470052	IN* 7 *	3.100,69
930107	*541300340174	1992 RT* 8 *	3.174,74

(Plats för endossering, i förekommande fall.)
(Cadre réservé aux endossements, s'il y a lieu.)

Posthuslinje 43226
PL 21
00011 HELSINKI 100

Adressatens kvitto.
Quittance du bénéficiaire.

På omstående sida angivet belopp mottaget,
Reçu la somme indiquée d'autre part,

Ort *Malmö* den *14-9* 19 *89*
Lieu *HB DATABANKEN*

Adressatens underskrift: *Carin Jön*
Signature du bénéficiaire: *Carin Jön*

Ankomstbok
Registre d'arrivée

49820915 16150054163 75,00

Nr
N°

Timbre de bureau
payeur.

Horisontellt kontrolltryck

Internationell postförskotts-anvisning, 6/9 1982 från Övermark i finlandssvenska Närpes. Inbetalt 58,30 Marka för 75,00 SEK. Utbetalt 82.09.15, P-nr 1615 = Malmö 14. PKM-kontrolltryck ersätter utbetalningspostanstaltens stämpel.

Såvida inte koderna hade ändrats efter 1975, har postkassören angivit fel kod för denna transaktion. Kod 49 stod för Nordisk bankbok. Korrekt kod skulle vara 31. Den avsåg utbetalningskort, inklusive internationellt utbetalningskort.

03 953
Mora 1

Urgent
Ilpaket

Plats för frankering
och datumstämpel

Från *Wärmdöland Närpes 6744 280106*

Adressat
LANIS-AV-CENTRALEN

Fack
781 01 FALUN

Till

Paketets innehåll (behöver ej anges)
AV-materiel

Paketet kvitteras
(med bilaga eller kulpenna)

Adressatens påmteckning

Dudets påmteckning (endast beträffande acopaket)

Dudets adress

Datum *20.11.78*

Förskick dag

Sign

DI 2010.03 9 (Maj 73) P v tr Stih 1967

Vertikalt kontrolltryck

Adresskort till ilpaket, MORA 1 kassa 5 20.11.78 till Falun. Ilpaket hade egen taxa. 1/2 1978 till 30/4 1980 var den 18,00 kr för vikt mellan 1 och 3 kg. Blandfrankatur: Avsändaren hade frankerat 6,30. Resterande 11,70 erlades kontant och kvitterades med PKM-kontrollskrift t.h. på blanketten. Paketet är ankomststämplat FALUN 1 samma dag. Stämpel: Utsänt enligt ankomstförteckning. Stämpel: Koll. P-nr 7700 = Mora 1, fick PKM i oktober 1978.

Det borde kassören ha styrt bättre.

[illegible]

Att samla PKM och post-filateli

I det föregående har jag klargjort min motivering till varför svensk post-filateli skall anses börja 1975 och definieras:

att åter kunna kvittera avgiften för olika postala tjänster utan frimärken.

Jag är naturligtvis medveten om Porto Betalt och frankeringsmaskinernas existens. Men de har inte fungerat på samma breda och tydliga sätt som betalning över PKM. Senare fenomen, som streck- och QR-koder på brevposten liksom i paketpostens hantering, må bli en annan historia.

Att samla PKM post-filateli omfattar i princip tiden 1975 till ca 2002, eller som längst till år 2008, då Svensk Kassatjänst gick i graven. Post-filateli kan naturligtvis utvidgas till sentida, alternativa sätt att kvittera en betalning för postala tjänster, vilka vid någon tidigare tidpunkt kunnat kvitteras med frimärken.

Postala belägg – samlingsobjekt

En samling PKM post-filateli skall omfatta två och kan omfatta tre typer av objekt:

A. PKM-kvitton, små gula kvitton, som skrevs ut för varje transaktion och som alltid överlämnades till postkunden. Dessa är förmodligen den enda källa där samtliga koder och transaktions-typer går att hitta – förutsatt att någon har sparat dessa oansenliga dokument. Jag har hittat en hel del klistrade på verifikat i gammal bokföring, men det mesta är inbetalningar till Postgirot.

Även kvittots reklamdel kan användas för att belysa postens, ibland hysteriska, försök under 1990-talet att hitta nya intäktskällor.

B. Postala dokument med PKM-kontrolltryck. Inlämningskvitton för paket o.d., som lämnades till postkunden, bör inte vara helt ovanliga. Kvittrade paketavier och postförskottsinbetalningskort däremot skulle inte ha kommit ut. Ändå finns de. Samma gäller de ännu svårare postanvisningarna, i synnerhet internationella. Dokument som speglar övriga tjänster är värda att leta efter.

C. Kringmaterial och internt material. Cirkulär 1976:101 (mars) informerar att postanstalter som utrustats med PKM skall sända bandkassetter med transaktionerna till Postgirot. Det skall ske i särskilda plastaskar som rekommenderade brev. Hur få tag i ett åktgånget sådant?

Svårighetsgraden

Svårigheten att hitta relevant material ligger i att så få PKM-kvitton sparades annat än som

klistrade på verifikat i bokföringspärmar. Det är rätt ensidigt postgiroinbetalningar. Men mycket intressanta undantag finns.

Merparten dokument med PKM-kontrolltryck, som jag kan tänka mig, är av den arten att de inte skulle lämnas ut till postkunderna. De hade sin uppgift som verifikat i postens redovisning och i den dagliga avstämningen av den behållning som skulle finnas i kassan. Många av dessa dokument skulle även arkiveras i postens centrala bokföring och gallras långt senare (t.ex. bank- och betalningsärenden). Andra dokument skulle sparas en viss tid på postkontoret för att sedan förstöras, t.ex. eftersändning och eftertaxering.

Sammanfattningsvis är det mesta ovanligt, resten är mycket sällsynt. En del måste betraktas som rariteter tills eventuella dolda gömmor kommer i dagen.

Tjänster att dokumentera

Följande tjänster borde kunna beläggas med postala dokument. Jag har hittat långt ifrån alla.

1. Betaltjänster: postgiro, postanvisning inrikes/utrikes, barnbidrag, pensioner, försäkringskassan, skatter, L(öne)-utbetalning, bankgiro, betalnings-avier inrikes/utrikes ...

2. Pakettjänster: inrikes/utrikes, retur/eftersändning, hemtagningspaket från utlandet, postförskott, tilläggstjänster ...

3. Brevtjänster: rek, adressändring/eftersändning/lagring av post, lösen/eftertaxering, postförskott ...

4. Försäljning: frimärken med/utan moms, helsaker, butiksvaor ...

5. Bank- och försäkringstjänster: öppna/avsluta bankbok, insättning/ränteföring/utbetalning, personkonto, checker försäljning/inlösen, postväxel, nordisk bankbok, valuta, värdepapper/-depå, teckna försäkringar ...

6. Övriga tjänster: V65/spel/lotteri, inrikes tidning, premieobligationer försäljning/inlösen, postens presentkort, försäljning statsstämplat, försäljning av färdbiljetter/periodkort, biljetter till teater/eventemang ...

Epilog – vad hände sedan?

Det ovan redovisade visar forskningsläget så långt det har varit möjligt för mig med tillgänglig PKM-dokumentation, främst de allmänna cirkulären. Ändringar av koder och andra tillämpningsföreskrifter kan nog gå att hitta i *Kassanytt*, *Information från Postens huvudkontor*. Men för samlare av PKM postfilateli räknar jag inte med att detta tillför särskilt mycket nytt.

I Kassanytt nr 609 den 23 december 1993 kan man läsa: (Citat något förkortade:)

”Sista verksamhetsdag med PKM och med frågeterminaler i drift har bestämts till 31.12.1993.

Som mest har det vid cirka 920 postkontor och 30 postskolor funnits 4 300 PKM.

År 1985 infördes i PKM-systemet på grund av brist på kassaterminaler en *terminaltyp kallad PKM 1A*. Fram till 1990 installerades 397 stycken sådana terminaler.

För att ge kunderna en bättre service och samtidigt möta en hårdnande konkurrens från bankerna infördes hösten 1986 *frågeterminalen*. Denna installerades till ett antal av sammanlagt 217 stycken.

Ovanstående utrustning har nu i regel ersatts av PKS och till viss del av MKM.”

Det sagda visar att man efterhand bytte ut maskinparken. De äldsta terminalerna som nu

fasades ut kunde möjligen vara uppemot 20 år gamla. I mitt material har jag inte kunnat skilja ut maskinerna. Möjligen skulle man med analys av tillräckligt stort material kunna tolka smärre ändringar i utskrifter och placering av datum och koder. Den postala hanteringen förblev dock i princip densamma, så länge Posten hade egna kontor. Sist ut som användare var Svensk Kassaservice.

Framtiden

Att idag följa och dokumentera Postens/Postnords tjänster stöter på stora svårigheter. Sedan 2020 trycks inte längre de behändiga små portotabellerna för privatpersoner, där man kunde få information om nya och ändrade tjänster. I bästa fall går det att manövrera sig fram till prislistor på Postnords hemsida. De går att ta hem som PDF till den egna datorn. Mycket är svårgripbart och svårbegripligt, inte bara alla ”förhandlingsbara företagstjänster”. Nu erbjuds även privatpersoner att nätshoppa etiketter till paket och REK-liknande försändelser. Det materialet är också intressant postal dokumentation, med diverse streckkoder och mycket annan information. Detta kommer att bli ännu svårare att dokumentera än PKM-perioden.

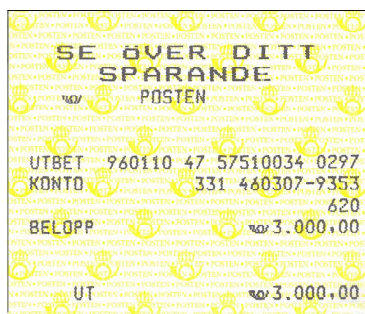
Men om inte vi posthistoriker gör det, kommer ingen annan att dokumentera post-filatelin.

Försäljning av fonder och plastfickor

Försäljning/inväxling av valuta

Bank- och spartjänster

Ombud för V65 och lotteri

Brevhantering, postens kärnveksamhet, definitivt eftersändning.

Källor och referenser

Poststyrelsens Cirkulär Kassanytt årgångarna 1974 och 1975.

PKM handbok för postkassörer, 1975 (med uppdateringar).

Poststyrelsens allmänna cirkulär åren 1975 till 1978.

Sture Jøgevall, Från myndighet till marknadsföretag, 1994.

Egna samlingar.